

Gróh Gáspár

„Mi, hódoltságok...”

I.

■ Anélkül, hogy előre tudhatta volna, Németh László egész életében arra a forradalomra várt, ami 1956 októberében robbant ki: a magyar történelem és kultúra kijelölte keretek között végbemenő szociális igazságtételre, a nyugati demokráciákat követő, de hibáikat kiküszöbölő modernizációs modellre. Forradalmi változásokra tehát, de nem feltétlenül – sőt, szinte biztosan nem – az utca forradalmára. Várakozása nem az ötvenes évek, vagy éppen 1956 realitásaira, hanem az Ady forradalma iránti diákkori szerelemre épült, ami csak erősödött az 1945 utáni lidércnyomásos években. 1956 tavaszától hónapról hónapra növekedett a remény, hogy meg lehet szabadulni a Rákosi és követői Moszkva fegyvereire és a sztálini alapokra épülő rendszerének borzalmaiktól. Németh ebben a helyzetben nem gondolhatott forradalomra – a felkelés értelmében, de mélyre ható, evolúciós változásokra igen. E háttérrel nem csoda, hogy Budapesttől távol, október 23. elképzelhetetlen érzelmi robbanással járó eseményeiről értesülve, de azokat át nem élve első reflexe a lassú és békés változások eredményeinek féltése volt. Aggodalmát a felszabadult öröm csak Budapestre hazatérve váltotta fel – ameddig lehetett örülni.

1945-től megtanulta a leckét, tudta, hogy Magyarország geopolitikai helyzete tartósan megváltozott, és megtapasztalta, mit jelent az, hogy a magyarság a szovjet érdekszférába került. Nemcsak szükségszerűnek, de elképzelhetőnek is tartotta a Rákosi–Gerő csoport hatalmának megdöntését, miközben az általa elképzelt szocializmus ideáját nem kompromittálta szemében az idegen érdekeket szolgáló és mintákat követő zsarnokság szocialistának mondott rendszere. Ezért az 1945 és 1956 közötti változások közül sokkal egyetértett. Így, miközben a pártállami erőszakot és a diktatúra minden fajtáját elfogadhatatlannak tartotta, elismerte, sőt üdvözölte a Rákosi-éra kulturális politikájának eredményeit: a közoktatás fejlesztését, a korábban felsőfokú képzésről talán

nem is álmodó tömegek továbbtanulásának biztosítását, de egyetértett a nagybirtokrendszer fölszámolásával, az ipari és pénzügyi oligarchák hatalmának megtörésével. Azt pedig kiváltképp fontosnak tartotta, hogy eltűntek azok a magyar társadalmi és szellemi életet korlátozó rendies és félfudális struktúrák, amelyek az „igazi”, „magyar” forradalom útjában álltak.

Úgy vélte tehát, hogy nem volt teljesen hiábavaló a Rákosi-éra idejének sok szenvedése, sőt, a sztálinista diktatúra visszahatásának eredményeként alakult ki a forradalom erejét adó nemzeti összefogás. (Ebben a II. József korával való analógiát látott: akkor a császár erőszakos modernizációja nemcsak új elemeket épített a magyar gondolkodásba, hanem olyan, a nemzetet egységbe fogó ellenállást váltott ki, amely – röviddel később – a reformkor meghatározó erőforrásának bizonyult.) Magát a forradalmat így kiprovokált nemzeti önvédelmi harcnak tekintette.

Az 1956-os forradalom idején megfogalmazott elképzelések eredője a népi írók mozgalmában formálódott ideológiához állt a legközelebb (nem véletlen, hogy ezért marasztalta el a népieket az MSZMP Központi Bizottságának 1958-as határozata). Németh, a mozgalom egyik legfontosabb gondolati ihletőjeként, másfél-két évtizeddel korábban, akár nem, kifejezetten baloldali célokat fogalmazott meg. Amikor saját szocializmuselképzelését megőrizve szólt a szocializmusról, akkor az (szemben pl. a Petőfi-körösök elképzeléseitől) nem annak a diktatórikus rendszernek a megújítását vagy reformját jelentette, amit Moszkva erőszakolt a régióra, és amely szociális intézkedéseivel kívánta legitimálni magát. Ő egy minden elemében demokratikus, alulról építkező, öngazgató, kartellektől és oligarcháktól mentes, a helyi-nemzeti sajátosságokat tisztelő és folytató, organikusan épülő, közösségi elvű társadalmat értett ezen a kifejezésen. Ami egészen más volt, mint ami a szocialistának nevezett társadalmakat nem-

csak a véres és nyílt, hanem a megszürcült és szégyenlősebb sztálinista diktatúrákban jellemezte.

Egykori céljainak egy része 1945 után, erőteljes kommunista szerepvállalással (azaz torzítással) valósult meg, de Némethnek volt „történelmi” oka arra, hogy a bolsevizmust elutasítva óvja a forradalmi politikát a századelőtől esedékesnek tartott vívmányok felszámolásától. A forradalom idején írt cikkeiben ezért üdvözlő örömmel, hogy a magyar társadalom elsöprő többsége nem restaurációpárti, nem a két háború közötti ellenforradalmi rendszer neobarokk világát akarta visszahozni vagy rehabilitálni, Ebben messzemenően egyetértett a korszak másik nagy számkivetettjével, Bibó Istvánnal, akivel az ötvenes években bensőséges kapcsolatba került. Több volt ez, mint szellemi, fegyvertársi barátság. (Közvetett, de igen szép bizonyítéka ennek, hogy Németh László Magda lánya, aki ekkoriban édesapja legközelebb munkatársaként gépelte annak fordításait, esküvői tanújának Bibó Istvánt kérte fel.) A Bibóval való emberi és szellemi találkozás eredményeként Németh romantikus-tragikus látásmódja egy realista, kompromisszumkereső magatartás irányába mozdult. A korábban tragikusnak ítélt „alámerülésben” nem elsüllyedést látott, hanem a túlélés esélyét. Az a meggyőződés erősödött meg benne, hogy a magyarság történelmi létformája a politikai hatalomnak hátat fordító önépítés – erről szól oly hitelesen az *Emelkedő nemzetben*, és ezt valósítja meg, amikor a fordítás gályarabságát laboratóriumává formálja.

II.

Bármennyire is vágyott Németh László a forradalomra, nem számított rá. Érzékelte, tudta, hogy a helyzet feszült. A *Magam helyett* 1956-os fejezetében ezt írja: „Amikor a berlini felkelésről hallottunk: főként az emberek elszántságát bámultam, hogy a tankoknak – a mai hatalom pizszenést sem tűrő eszközeinek – nekimenjenek; Magyarországon ilyen nem fordulhatna első – mondtuk még a poznaíni események után is. Nem mert a magyarok kevesebbet szenvedtek, hanem mert gyávábbak, vagy ha úgy tetszik – megfontoltabbnak tartottam őket”. Október 20-án, a *Galilei* bemutatójának szünetében, a Varsó katonai körülvételezéséről érkező hírek is azt az érzést erősítik benne, hogy a lengyel példa nem terjedhet tovább. Ezt igazolja az is, hogy a bemutató után Szigligetre utazik: ha a forradalomnak akár az előszelét érzi, kizárt, hogy eltávozzon Budapestről, és később is „váratlan tüneményt” látott benne. Hiába, a forradalmak teoretikusai mindig hajlamosak meglepődni, ha a nép nélkülük kezd hozzá a maga forradalmához. Márpedig itt is éppen ez történt. Az írók,

akik a forradalom előkészítőinek és motorjának gondolták magukat, a tényleges eseményeket alig tudták befolyásolni, a forradalom önmaga formálta, szervezte magát.

A szigligeti Alkotóházba eljutó kevés hírből legföljebb következtetni lehetett arra, hogy mi történik Pesten. A rádió tudósításaiból nem rajzolódott ki plasztikus kép, ezt az akkori telefonviszonyok sem tették lehetővé (Németh napokig nem tudott kapcsolatba lépni családjával és barátjaival). „Elzártsága”, az események sűrűsödési pontjától való távolsága valamiféle távlatot is teremtett számára, így, kívül rekedve az első napok sorsfordító eseményein, nem került a forradalmi mámor hatása alá. A helyi események egészen más érzelmeket váltottak ki belőle, mint ami a budapestieket eltöltötte.

Pedig lett volna miért elragadtatnia magát. A megelőző évtizedben személyes sorsa különösen fájdalmasan alakult. Nemzete ügyében elkötelezett demokrataként, humanistaként, a – sajátos, egyéni elképzelései szerinti – szocializmus kikerülhetetlenségében hívó gondolkodóként hosszú éveken keresztül, nap mint nap a legsúlyosabb vádakkal és fenyegetésekkel kellett szembenéznie, mindenekelőtt a zsidósággal kapcsolatos, az adott időszak fenyegetéseit figyelmen kívül hagyó, szerencsétlen fejtegetései miatt. A lényegyet tekintve méltatlan hajsza mozgatói nem annyira a Moszkvából hazatért kommunisták voltak, mint inkább az a szociáldemokraták holdudvarába települt kör, melynek szemében Németh László már a harmincas években vörös posztónak számított. A holokausztban való szellemi bűnrészesség vádjával a kommunisták nem sokat foglalkoztak, őket nem Németh állítólagos rasszizmusa zavarta, hanem „harmadik útja”, „minőség-szocializmusa”, „Kert-Magyarországa”, „értelmiségi társadalma”. Nem annyira elvi okokból, hanem azért, mert Németh nézetei a közép- és középrétegeket széles körben „megfertőzték”. Szemükben inkább az volt bűn, ahogyan a magyar modernizációt, az európai értékeket, a legnemesebb utópiákat kívánta szolgálni.

A Németh László ellen 1945-től váltakozó erővel folyó hajszaának a különösen fenyegető fejezete volt, hogy az 1946-os összeesküvés perben a Magyar Közösség tagjai elleni vádak között szerepelt, hogy Németh László ideológiájának hatása alá kerültek. Az első koncepció tömegperben jelképesen tehát Németh eszméi is a vádlottak közé kerültek. Horváth Márton ekkoriban üzent: Németh László „kevésbé jelentős író, mint amilyen jelentős ellenség”. 1948-ban még megjelenhetett az *Égető Eszter*, de aztán öt évig nem adhatott közre jelentős saját munkát.

Eközben Révai József, a kommunisták vezető kultúrpolitikusa és ideológusa, aki a harmincas évek vé-

gének szovjet népfrentpolitikájára épülő tanulmány írt a népi írókról (*Marxizmus és népiesség*, 1938), pozitív képet őrzött a népi mozgalom világgépének kialakításában kulcsszerepet betöltő Németh Lászlóról, és inkább hajlott arra, hogy konzolidálja a vele való viszonyt, mintsem hogy pártja nevében leszámoljon vele.

A folyamatos fenyegetettség érzetét nem enyhítette, hogy az őt íróként ellehetetlenítő rendszer fordítóként használta ki és fel tudását és tehetségét. A bánásmód kiszámítotttsága jelezte: a rendszer számára Németh László komolyabb problémát jelentett, mint neki a rendszer. Különös fricskája a sorsnak, hogy soha olyan anyagi biztonságban nem élt, mint ezekben az években. Terjedelmes, a szovjet propaganda szolgálatába állított regények, kényszer-játszott színművek fordítójaként remekműveket is átültethetett magyarra: az *Anna Kareninát*, Alekszej Tolsztoj *Nagy Péterét* és az *Oblomovot*. Volt tehát fordításai közt szellemére szabott munka, de mégsem a saját akarata, hanem a diktatúra kegye folytán – ami az 1952-es József Attila-díjban is kifejeződött. Csapda volt ez is: elismerés azért a munkáért, amely részint megalázó volt, részint nagyszerű eredményeket hozott – de egészében az írói hivatásból való száműzetést jelentett, „gályapad” maradt, bármily jól párnázott is. Ezért is volt Németh számára a *Galilei* bemutatója fontosabb, mint egy szokványos premier.

III.

Németh László forradalommal közvetlenül foglalkozó írásai két alapvető csoportba sorolhatók, bár a kettő nem válik el egymástól teljes következetességgel. Az első: a forradalom sodrásában született, az eseményekre nemcsak reflektáló, hanem az azokat befolyásolni akaró író valahai profetikusságára is visszatekintő és azokra utaló néhány cikke. A másik csoport: az elemző, a helyzetképet adó, értelmező esszé – az ide sorolható szövegek azonban még évtizedekig (addig, amíg igazán aktuálisak lettek volna) nem juthattak a nyilvánosság elé. Ha azonban egy kicsit messzebbre tekintünk, találhatunk egy harmadik csoportot is: azokat a szépirodalmi alkotásokat, amelyek rejtetten-áttételesen kijelölik gondolkodásmódja koordinátáit. Igazán pontosan pedig csak ezek között értelmezhetők az említett, elméleti alapvetésnek tekinthető szövegek.

Ezek az írások nem csak a forradalom napjainak személyes élményeihez, friss tapasztalataikhoz kötődnek, nem a forradalom sodrása határozza meg őket. Németh 1956-os szövegeiben a gyorsan ható impulzusok egy kialakult világgépbe, hosszas töprengések során formálódott el-

képzelésrendszerbe épültek. A forradalommal kapcsolatos írásai mellé oda kell illeszteni a szépirodalmi (sőt, némely összefüggésben a műfordító) Németh László munkáit is: így rajzolódnak ki azok a koordináták, amelyek kijelölik a tanulmányok értelmezési tartományát. Két drámája sokat elárul erről. Az 1956-tal kezdődő írói korszak élén a *Galilei* áll (amelynek 1956. október 20-i bemutatója már maga is kisebbfajta forradalomnak számított): ebben mintegy előképét láthatjuk a forradalom idején és közvetlenül utána mutatott gondolatainak, magatartásának. Néhány évvel később már egy másik drámában, a *Gandhi halálában*, már a forradalom kihívására adott válaszában mögöttes megfontolásai is ott vannak.

„Gandhi politikusnak is elsősorban költő” írja. Költő a kényszerűen a politikába botló Németh László is, aki akarata ellenére lett részese pártpolitikai játszmáknak. Kívülről talán visszautasítható lett volna ez a nem rá szabott szerep, de belülről nem: egész életművének logikája azt írta elő számára, hogy ha úgy látja, használhat (mert kapcsolatot építhet a hatalom és az írók képviselte nemzet között), akkor vállalnia kell méltatlannak látszó feladatokat is. Nem a maga, hanem a közösség érdekében: a legyőzött, meghódoltatott magyarságért.

IV.

Németh László forradalom idején és közvetlenül utána született írásai – de közszereplései sem – illeszthetők a szokásos kétosztatú rendszerbe: ő mindig valamiféle harmadik út (vagy harmadik oldal) megfogalmazására törekedve, a maga üdvánának megfelelő személyes paradigmát kívánt kialakítani. 1956-ban, hosszú kihagyás után szólalhatott meg újra ideológusként – akkor, amikor e szerepről már lemondott. A pillanat azonban nem vett erről tudomást. Álláspontja arra épült, hogy úgy gondolta: tudomásul kell venni a helyzet változtathatatlanságát ahhoz, hogy változtatni lehessen rajta. Vagyis a modus vivendit kell megtalálni. Nem csak neki: a nemzetnek.

„A vasárnapi (nem olvastam) *Népszabadság* állítólag igen dicsérő cikket közölt Németh [László] »mérsékelt magatartásáról«. Ez a viselkedés okos volt, egyenes – nem mérsékelt, hisz az is benne volt: ha az oroszok így folytatják, temetkezzünk a város romjai alá” – írta naplójában 1956. december 19-én Illyés Gyula. Vagyis nem fogadta el azt a megállapítást, amely szerint Németh László úgy mond „mérsékelt” lett volna, mert a hatalom logikája szerint egy ilyen mérsékelttség csak lehalkított radikalizmus, óvatosság, taktikai engedelmény, végső soron gyávaság. Láttá, hogy amit a hatalom a maga sikerének tekint (ti. Németh megfélemlítése), valójában egy olyan

új paradigma, ami kívül kerül a szokásos győztes–vesztes viszonyokon. Németh László nem pusztán egyéni elképzeléseit képviselte, hanem a lényegét illetően egyeztetett véleményt jelenített meg. A legtöbb nyoma a Tamási Áronnal való érintkezésének maradt, de az Illyéssel s Bibóval való kapcsolata is bizonyos. Ők valamennyien az adott helyzetből szeretnék volna kihozni a legtöbbet, és nem egy elérhetetlen álmod kergettek. Pontosan tudták, hogy egyetlen erős, de nyíltan ki nem mondható érv állt az írók, mint a hatalom által annyira-amennyire elfogadott társadalmi tényező mögött: a forradalom ténye. Ettől remélték, hogy Magyarország nem tárgya, hanem partnere lehet a szovjet politikának, és a magyar vezetéstől azt várták, hogy – szemben a Rákosi-érában látottal – nem pusztán Moszkva rendelkezéseit és elvárásait közvetíti idehaza, hanem rákényszerül arra, hogy a magyar érdekeket is képviselje a Kremlben.

Németh, akármit gondolt is Kádárról, úgy ítélte meg, hogy ő mégsem egy Rákosi típusú helytartó, hanem az adott lehetőségek közt a legkisebb rossz, aki a magyar Gomulkaként a kommunista rémuralmat egy élhetőbb, a társadalomban nem ellenséget látó rendszerré formálhatja. Kádárral kapcsolatosan – tudtommal – ő írta le először a később oly sokszor emlegetett „kacsintás” szót. És ezért gondolta úgy, hogy el kell fogadni a hatalom közeledésének gesztusait, azt remélve, hogy ezen a nyomon haladva el lehet jutni a tárgyalásos viszonyig. 1956 utáni magatartását (Kossuth-díj elfogadása, utazás a Szovjetunióban) ez az elképzelés határozta meg, amiben alapvető tévedés kollaborációt, a Kádár-rendszer elvtelen legitimációját látni. Meglehet, Németh 1956 utáni lépéseinek időzítése nem volt mindig és mindenben szerencsés, nem utolsósorban azért, mert nem állt módjában, hogy nyilvánosan megindokolja őket. De azt látnunk kell, hogy nem gondolkodói vagy emberi gyöngeségből fakadtak, hanem tudatos döntésekre épültek, a korábbi nemzetépítő szándékok folytatását jelentő, jövőorientált, a magyar érdekeket szolgáló program határozta meg őket. Az ideák-ideálok, a remények és a lehetőségek, a realitások közötti egyensúlyt keresve Németh önmagához hűen, erkölcsi integritását megőrizve viselkedett, írt, cselekedett.

Úgy, ahogyan azt előre jelezte a *Galileiben*, amelynek legfontosabb gondolata az, hogy az igazság függetlenné válhat attól, aki fölismeri. A tudós rákényszeríthető kijelentése megtagadására, de a fölismert és kimondott igazság visszavonhatatlan: önálló életet él. Amikor Galilei az igazságért meghalni képes hős ideálja és a meghódolás pragmatizmusa között vívódik: a harmincas évek Németh Lászlója csap össze az ötvenes évekével, és az utópistát

legyűri a realista. Hogy miért nem pusztult bele a moralista, az erkölcsi forradalmár ebbe a döntésébe? Nemcsak azért, mert úgy gondolta, hogy az erőszakkal meghódított hős „megalkuvásának” erkölcsi terhét a zsarnoknak kell viselnie, hanem azért is, mert az individualista európai gondolkodással szemben utóbb már ott volt Gandhi hatása is. Azé a példa-emberé, aki az erőszakkal az igazságot szegezi szembe, aki a gyarmati, a hódoltsági létben kiszolgáltatottságából csinál fegyvert. Németh 1956 utáni magatartásában ez a felismerés döntő szerepet kap – fontosabbat, mint a gondolkodásán kétségkívül nyomot hagyó betegség és betegségtudat. A forradalom napjaiban (is) többször leírta, hogy betegsége (akkoriban még alig kezelhető hipertóniája) miatt ő már nem áll csatasorba. Mégis, amikor a forradalom napjaiban ennek értelmét látta, nem habozott elvállalni a rá rótt szerepet.

V.

Németh László Galilei sorsdrámájába kódolta a megtanult leckét: fegyvertelenül nem lehet háborúzni, de más módon harcolni igen, a hódoltságban is van ellenállás. Hogy az író, a gondolkodó nyilvánosság és demokrácia nélkül eszköztelen, ezt a magyar sztálinisták orosz fegyverekre építő hatalomgyakorlása már a forradalmat megelőző évtizedben bizonyította. Németh László számot vetett azzal, hogy a magyar sors nagy fordulatai nem itthon formálódnak, de a magyaroktól függ, miként alakulnak. „Mi, hódoltságiak – persze nem tudtuk pontosan, mi is történik a Héttorony szomszédságában” – írta, a Kremlre utalva. Jól látta, hogy a szovjet politikában is (legalább) két csoport vetélkedik, s a magyar politikai hatalom ellenérdekelte köreinek összekötője a moszkvai beharcok leképezése. „A Moszkvában folyó delejmozgás a kelet-európai államok közül talán egyben sem indukált olyan indulatokat, mint Magyarországon. Ennek a nemzetindulatnak oka volt az is, hogy a közelmúlt s a bontakozó jövő itt két névben sűrűsödve személykérdéssé vált: a Rákosi vagy Nagy Imre kérdés két egyéniség harcaként testesítette a legegyszerűbb ember elé is a sorsát eldöntő birodalmi párbajt.” Máshol ugyanerről így ír: „A moszkvai hasadás s Nagy Imre fellépte természetesen megbontotta a mi kommunista pártunkat is.” Különös itt az állampárt „miénknek” nevezése, nem annyira ironia van ebben, mint annak tudomásulvétele, hogy – tetszik, nem tetszik – a világban mégis ez a párt képviseli Magyarországot. Ezért nincs más út, mint megnyerni a magyarság ügyének.

Németh ezekben a napokban szoros szellemi kapcsolatban állt a szovjet beavatkozás utáni időszak egyik legfontosabb írói deklarációját jegyző Tamási Áronnal.

A *Gond és hitvallás* politikai koncepciója a szovjet-orosz gondolkodásmód, törekvések, a világpolitikai helyzet olyan mély ismeretét tükrözi, ami kizárólag Tamási és a vele együtt gondolkodó íróársak felkészültsége, informáltsága alapján aligha volt elvárható vagy feltételezhető. Keveset tudunk arról, hogy a szöveg miként formálódott, kik és milyen súllyal vettek részt előkészítésében. De 1956 legvégén az írók és maga az írószövetség jelentette az egyetlen, valamennyire működőképes szellemi erőt és szervezetet, amely képes lehetett egy új politikai alternatíva megfogalmazására. Ez pedig kivételesen fontossá tette, és indokolta, hogy az ellehetetlenült körülmények között is valamiféle egyeztetés, konzultáció előzze meg egy ilyen szöveg elkészítését. Azt azonban tudjuk, hogy Tamási többször találkozott Szent-Iványi Domokossal, aki (ahogyan az a közelmúltban kiadott emlékezéseiből kiderül) 1944 őszén a Moszkvában tárgyaló magyar delegáció élén beható ismereteket szerzett a Kreml gondolkodásáról. Szent-Iványi úgy gondolta, hogy a magyar politika azzal szolgálhatja a nemzet érdekeit, ha a lehető legjobb feltételekkel köt alkut az oroszokkal, mert a geopolitikai helyzet nem teszi lehetővé a velük való szembenállást.

Nem más ez, mint a hódoltsági lét tudomásulvétele, Bethlen Gábor politikája (aligha véletlen, hogy a kádári koncepciót elfogadó értelmiség körében meg is jelent Kádár és a bethleni politika hasonlóságának koncepciója). A *Gond és hitvallás* ezt az álláspontot tükrözi, és ez jelenik meg Németh forradalom utáni, politikai dimenzióban értelmezhető írásaiban, lépéseiben, amely mögött így tehát szélesebb szellemi egyeztetést feltételezhetünk.

VI.

Németh László számára létfontosságú volt, hogy az elhallgattatás évei után gondolatai eljussanak a közönség elé. Egy jól ismert történelmi helyzet színpadra állításával, erőltetett aktualizálás nélkül is az autonóm ember és a hatalom ütközésének sorsképletét mintázza meg: a *Galilei* többéves töprengés írói tükre, egyúttal a szellemi végrendelet igényével készült számvetés – így természetes, hogy a közvetlenül rákövetkező „forradalmi írásokban” is megjelennek fontos tételei.

Szegényes az az olvasat, mely szerint a Galilei a Rákosi-diktatúra elleni vádirat, bár a helyzet feszültsége, a kor fojtottsága, a rendszer bűneinek kimondására irányuló leküzdhetetlen igény kézenfekvővé tette ezt az értelmezést. A párhuzamok amúgy maguktól értetődnek, nyilván mindenki tudta, hogy a diadalmaskodó és önkényeskedő egyház uralmi törekvéseiben ugyanazt jelenti az

inkvizíció, mint a kommunisták számára „a párt ökle”, az ÁVO, s hogy mindkettő „föltétlen engedelmességre” inti az alattvalókat. Galilei tudomásul veszi, hogy értelmetlen áldozatvállalás volna csak dacból hössé válnia, mert a történet már nem róla szól: csupán a pápaság és a pápai udvartartás hatalmi harcainak eszköze lehet. El kell fogadnia azt a fájdalmas tényt, hogy az autonómiáját lelkében megőrző ember az inkvizíció előtt senki és semmi. A kínvallatás meggyőzi az ellenállás lehetetlenségéről és értelmetlenségéről, rádöbben, legfőbb feladata a túlélés. Túlélni, megmaradni azt jelenti, hogy megmaradnak azok a gondolatok, amikről aktuálisan hallgatni kell. A meghódoltatott ember csak akkor őrizheti meg az önértetét, ha üzemen kívül nem is, de a hatalmi viszonyokon kívüli dimenzióba helyezi.

„Nem kérkedés, inkább sajnálni való, hogy én mégiscsak a legnagyobb olasz tudós vagyok” – mondja Galilei, akinek perével maga a pápa foglalkozik. Kínálkozik a párhuzam: Németh László ügyébe (a vezető pártfunkcionáriusok mellett) maga Rákosi is beavatkozott, engedélye nélkül a *Galileit* sem lehetett volna bemutatni. Ne legyenek kétségeink: tudta, mit enged a közönség elé. Tudnia kellett, hogy az adott pillanatban a dráma legegyszerűbb olvasata hat majd, az, hogy a mű a *rendszer* ellen készült vádirat, amelynek nyilvánosság elé engedésével saját ártatlanságát akarta bizonyítani: hiszen ha találva érezné magát, akkor megtiltaná a bemutatót.

A *Galileiben* megjelenő problematika természetesen összetettebb annál, mintsem hogy politikai parabolának tekinthetnénk. Nem annyira az elnyomás, mint a kiszolgáltatottság drámája, melyet jellemzőbb pillanatban nem is lehetett volna bemutatni, mint 1956. október 20-án, szinte órákkal e kiszolgáltatottságát tovább elviselni nem képes nép indulati robbanása előtt. A példátlan diktatúrát meghonosító, az állampolgárok százezreit bűnözőnek nyilvánító intézményesített önkény, az eljárások, perek, büntetések fizikai kegyetlensége egyetlen célt szolgált: a megfélemlítést. Azt, hogy a börtönök falain kívül élők se lehessenek szabadok, hogy jobban rettegjenek, mint maguk a rabok, mert az ő helyzetük még lehet rosszabb; a „csengőfrász” kialakítása fontosabb volt, mint maguk az eljárások. Ezt mutatja Galilei példája is: fizikai értelemben, látszólag szabad, de lélekben nem. „Az előbb egy kocsi állt a ház elé. Niccolininé, nem is hallotta, ugye? Én azonban igen. [...] Mindig azt várom, hogy jönnek, és visszavisznek. Hisz rab vagyok, a Szent Törvényszék tetszése szerint rendelkezik velem.”

Ezt aligha kell magyarázni. Galileiben felismerhetjük Németh alakmását, gondolatait, de hőse bőrébe bújva

sem sejtette, hogy némely mondata rövidesen miként nyer naprakész jelentést. Így az, ahogyan Galilei megromlott egészségére, fogyó életerejére panaszkodva furcsállja a megmaradáshoz ragaszkodás akaratát. A fiatal Torricelli és Galilei párbeszéde rövidesen az *Emelkedő nemzetben* fogalmazódott meg újra. „Az emberek, főként a fiatalok, mindig azt követelték a nagy emberektől, akiket tiszteltek, hogy valamiért meghaljanak. S egy öreg embertől, akinek két vagy három éve van hátra: ezt hússzor annyi jogon lehet követelni, mint a húszévestől, aki még ötvenet élhet” – mondja Galilei, amire Torricelli így válaszol: „A csatamezőn mégis a húszévesek dobják el a legkönnyebben az életüket”, Galilei pedig így folytatja „S nem a páncélba bújtatott aggastyánok... Vagyis erő és bátorság gyorsabban fogy, mint az életöszön.”

Ez a gondolat tér vissza Németh legismertebb 56-os cikkének befejezésében: „Gépem [az írógép] mellől arra a fiatal lányra gondolok, akinek a Kálvin téri ház tetején valamennyi férfi társát kilőtték, de ő tovább járatta a fegyvert, amíg csak fiatal feje is oldalt nem konyult. Nem tudom, pontosan így történt-e. De az én szívemben most ez a lány a múzsa. Ő int a háztetőről: rajta, öreg hullajelölt, ha én odadobtam szép ifjú életem, miért kell neked, szegény emberi maradvány, a magadéhoz görcsösen ragaszkodnod? Az emelkedő nemzet órája ütött. Megyek.” Ez a gondolati megfelelés is bizonyítja: a *Galileinek* ott a helye Németh László forradalommal kapcsolatos írásai mellett.

VII.

A *Galilei* bemutatója után a Szigligetre utazó Németh Lászlót az Alkotóházban nem a természete szerinti társaságban, nem a természete szerinti környezetben érte a pesti események híre. Ott és akkor, az első pillanatokban, szinte el sem hitte, hogy ami történik: forradalom. A szigetszerű életet élő Alkotóház és a külvilág kapcsolata alig működött. A rádió és az alig működő telefon nem adhatott pontos képet az eseményekről. Németh csak a külvilágtól elzárt falu helyben jelentős eseményeit láthatta. Az Alkotóház személyzete a helyiek közül került ki, szemükben a beutaltak a hatalom kegyeltjei voltak. Németh László érezte gyűlöletüket – miközben velük volt szolidáris. (Nem csak ekkor: gondoljunk arra a szégyenérzetre, ami otthona építésekor eltöltötte, és aminek jegyében megírta a *Bűnt*.) A forradalom első napjaiban azonban azoknak a félelmében kellett osztoznia, akik ellen a forradalom kitört. Nemcsak hogy kimaradt a forradalom első napjainak katartikus pillanataiból, még fenyegetve is érezte magát. Ezért nemcsak fizikailag volt távol a forradalom korszakos élményétől, hanem valamennyire lélekben is.

Hazakerülve az első pillanatokban szinte értetlenül hallgatta az elragadtatott beszámolókat, hogy aztán őt is magával ragadja a forradalmárok lelkesültsége. Aggodalmi ellenére bekapcsolódott a politikába, amellyel már a negyvenes évek elején szakított: már Szárszón is a „kivülálló próféta” hangján szólalt meg. 1944–1945 tragédiái a kívülrekedés-kivülmaradás gondolatát világnézeté érelték benne, 1956-ra pedig már végképp „öregnek” érezte magát a közvetlen cselekvéshez. Nem életkora miatt: hihetetlenül sok ütközésen, kudarcon, megaláztatáson volt túl – nem akart újból hadra kelni. Orvosként tudta, hogy fizikailag is csak egy visszafogott, szellemi támogatást, erkölcsi megerősítést kínáló szerepre alkalmas. „A sok éven át tartó rettegés, az aránytalan munka, erkölcsi nyomás börtön nélkül is összeroppantott” – írta, egy ekkoriban született versében is erről szolt: „S mi benne összetört, / Népében, érzi még, kihajt.”

Ez az érzés az író és a költő feladatára vonatkozó elképzelésében is fordulatot hozott. Szigligeti izoláltságában még azon rágódott, hogy „Mibe vitték bele a pesti Petőfőkörösök az országot”: vagyis úgy gondolta, hogy a forradalom a maga vétkeit túlkompenzáló, izgága értelmiségi csoport lázongásából nőtt ki. Budapesten aztán már mást tapasztal: az önmagát szervező tömegmozgalom természetes erejét. E tapasztalat birtokában átértékeli a maga lehetséges feladatát is: „az új helyzetben valóban nem a nemzetnek kell a Petőfi tűzoszlopaként előtte járó költőt követnie, hanem a költőnek a nemzetet”. Tisztelgés ez a forradalom előtt – de személyes igazolás is: felmentés a korábban elháríthatatlannak tartott próféta szerep alól. Ha a nemzet maga csinálja a forradalmát, akkor az ő szerepe nem is olyan fontos: voltaképpen valami hasonlóra jutott vívódásaiban Galilei.

E váltáshoz a forradalom pozitív élménye kellett. A harmincas évek végén, a népi mozgalom, értelmiségi-középosztályi közeg szervezkedéseként nem jutott el a néphez, minden eredménye dacára izolált maradt. 1956 forradalma viszont mintha az egykori programot valósította volna meg, de a felkelt nép sajátjaként, és azt bizonyította: ha van sereg, lesznek vezérei. Németh számára ez felszabadító élmény volt. Azzal, hogy megszabadult a „seregtelen vezér” szerepének keserűségétől, a próféta felelősséget is letette. Korábbi, a hódoltságban megvalósíthatatlanul gyönyörű ideáljától hátrált egy lépést, nem a forradalomtól. Nem tehetett másként, mert gondolkodása mélyrétegében, legmélyebb magyarságában mindörökké megmaradt az ifjúkor meghatározó élménye, a magyarságba vetett hit. A nemzetszerelem.